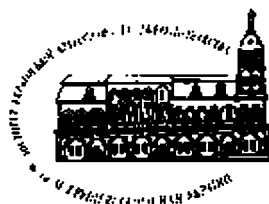

Національна
академія наук України

Інститут
української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ
Віталій ТЕЛЬВАК • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 22

НАРИС ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Серія
МОНОГРАФІЧНІ ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення
України за програмою «Українська книга» 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядники – Ігор ГИРИЧ, Валентин КАВУННИК

Автор передмови – Валентин КАВУННИК

Упорядкування листів до «Додатків» – Валентин КАВУННИК, Світлана ПАНЬКОВА

*Підготовка текстів різних видань «Очерка истории украинского народа» –
Валентин КАВУННИК, Георгій ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ*

Переклад з російської мови на українську – Лариса БІЛИК

Переклад висловів іншомовного походження – Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

© Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С. Грушевського
НАН України, 2015
© Кавунник В., передмова, 2015
© Видавництво «Світ», дизайн та художнє
оформлення, 2015

ІХ. ПЕРЕХІД УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІД ВЛАДУ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО Й ПОЛЬЩІ (XIV–XV ст.)

Із занепадом державного життя у Східній Україні області її поступово стають володіннями литовських князів.

Галицько-Волинські землі, що визнали у 1340 р. своїм князем Любарта Гедиміновича, замість убитого Юрія-Болеслава, — були не єдиним набутком литовської династії на українській території того часу. Середні десятиліття XIV ст. були добою надзвичайно дієвого й успішного збирання земель давньої Руської держави з їх ослабленим або зовсім розкладеним державним устроєм литовськими князями, представниками нової, що тільки почала формуватися, незжитої політичної сили.

Дуже запізнила і в культурному, і в суспільному своєму розвитку, литовська народність у XIII ст., — можливо, не без впливу німецького натиску з Балтійського узбережжя, що загрожував їй цілковитим знищенням, — починає організовуватися політично, здійснює цей процес надзвичайно швидко та успішно й одночасно притягає до себе розбиті залишки давньої Руської держави. Міндовг, який вважається засновником Литовської держави, дійсно тільки ще збирає литовські племена у більш сильну й згуртовану державну організацію, але одночасно вже володіє цілою низкою дрібних білоруських князівств у басейні Німану, Прип'яті й Березини й намагається поширити свою владу далі, у землі чернігівські, смоленські, полоцькі (у середині XIII ст.). Галицько-волинські князі недружно дивились на цю нову політичну силу, але зупинити її зростання не спромоглися. Не вдалися й їхні династичні плани — шляхом союзів і шлюбів провести своїх членів на княжі столи цієї нової Литовської держави; один із синів Данила, Шварно, справді, отримав був литовський великокняжий престол від сина Міндовга — Войшелка, але невдовзі помер, і нові литовські династії незабаром зовсім звільняються від будь-якого впливу галицько-волинських князів. На початку ж XIV ст., утвердившись у литовських землях, династія Гедиміна з подвоєною енергією збирає білоруські та українські землі¹.

Цей процес збирання київського спадку литовською династією дуже мало відомий у деталях. Відбувався він здебільшого без галасу й гучних конфліктів, без великих воєн і значних змін в устрої приєднаних земель, і тому дуже мало залишив слідів у джерелах, тим більше, що з цих земель від XIV ст. не збереглося для нас ніяких місцевих літописів і дуже мало актового

¹Ось генеалогія цієї династії (відзначаю лише цікавих для нас її членів):

матеріалу. Стоячи набагато нижче у культурному й суспільному розвитку порівняно з народністю приєднаних земель, українською чи білоруською, литовська народність підпадала під вплив слов'янського елементу, його державних і громадських форм, релігії, побуту, писемності. Білоруська мова стала мовою писемності й діловодства Великого князівства Литовського на весь подальший час (литовська мова у писемності не застосовувалася); право й політико-суспільна схема, вироблені Київською державою, лягли в основу державного права Вел. кн. Литовського; сама династія литовська сильно обрусіла: між її членами у другій половині XIV ст. більшість князів було православних і геть обрусілих. Вплив справляла особливо білоруська стихія, оскільки білоруські землі були раніше приєднані й тісніше пов'язані з Вел. кн. Литовським, ніж землі українські.

Почасти через культурну бідність Литви, почасти з політичних міркувань литовські князі й пізніше намагалися вносити якомога менше змін в устрій та відносини своїх слов'янських провінцій: «Ми старого не порушуємо, а нового не встановлюємо», — було їхнім гаслом. Попервах же литовська окупація вносила лише мінімальні зміни у відносини приєднаних земель: непорушеними залишались усі правові норми, суспільний устрій і життя; дуже часто залишались на своїх місцях і попередні князі (де вони були), і тільки у вигляді вищої влади з'являвся тепер серед них який-небудь член литовської династії або сам великий князь, а відношення нового уряду до нової провінції обме-

Путувер (варіанти: Puciverus Lutuverus) † близько 1293 р.

жувалося щонайбільше вимогою участі у воєнних походах. За таких відносин і за бідності наших джерел не дивно, що ми іноді тільки пізніше дізнаємося про здійснену зміну — приєднання тої чи тої землі до Вел. кн. Литовського, а час і обставини цього факту залишаються зовсім невідомими.

У першій чверті XIV ст. більшість білоруських земель уже так чи інакше була пов'язана з Вел. кн. Литовським й литовські князі простягали руки і до земель українських. З пізніших відомостей та деяких непрямих вказівок виходить, що вже тоді, у першій чверті XIV ст. (за останніх Романовичів або у міжцарів'я по їхній смерті), була відірвана від Галицько-Волинської держави й приєднана до Вел. кн. Литовського волость Берестейсько-Дорогичинську, себто землі по середній течії Зах. Бугу. Пізніше генеалогічне сказання говорить, що один з литовських князів, якого воно зве Відом і вміщує між Міндовгом та братом (і попередником) Гедиміна Вітенем, приєднав до Вел. кн. Литовського значну частину Деревлянської землі, тобто північно-західної Київщини. Це повідомлення заслуговує на повну увагу: після того як у залежність від Вел. кн. Литовського потрапила вся Турово-Пінська земля (а це сталося, мабуть, ще наприкінці XIII або на початку XIV ст.), литовські князі цілком природно стали приводити під свою владу і найближчі київські волості, й такими були саме землі давніх деревлян. За Гедиміна вже й Київ перебував, очевидно, у сфері політичного впливу Литви, хоча київський князь формально був ще під владою Татарської орди (джерела називають київським князем якогось Федора, маленького князька невідомого походження). Під владу литовської династії Київ остаточно перейшов уже за сина Гедиміна, Ольгерда, який відібрав його від останнього князя, згаданого вже Федора, й посадив тут свого сина Володимира (близько 1360 р.). Разом з Києвом залежними від нього стали й величезні спорожнілі простори на лівому березі Дніпра (землі давнього Переяславського князівства і сусідні з ним території), і відтоді, у XV—XVI ст., вони зараховувалися теж до Києва.

За Ольгерда ж були приведені у залежність від великого князя литовського й землі давнього Чернігівського князівства, а також край по середній течії Дністра й Південного Бугу, який тепер отримує ім'я Поділля. У цьому краї спочатку суперничали впливи Києва й Галича, пізніше його притягла Галицько-Волинська держава, але рух «татарських людей» поставив його у безпосередню залежність від Татарської орди. Коли в Ольгерда, у 1360-х роках, відбувся розрив з татарами, його племінники, сини Коріята Гедиміновича, засіли у подільських містах, укріпили їх проти татар і утворили ще одно князівство, що стало у певну залежність від великого князя литовського.

У чернігівські відносини Ольгерд втрутився через їхній зв'язок зі смоленськими. Найголовнішим із чернігівських столів — Брянськом — володіли тоді смоленські князі, і Ольгерд, що намагався заволодіти Смоленськом, захопив Брянськ у 1350-х роках (близько 1357–1358 рр.). Це було початком його подальших набутоків у чернігівських землях; їхніх подробиць не знаємо, але в останній чверті XIV ст. бачимо всі найважливіші столи західної частини Чернігівської землі (Брянськ, Новгород, Чернігів, Стародуб) у руках кількох князів з литовської династії, а у східній — дрібних князів зі старої династії, приведених у залежність від Литви. Цю залежність підтримувала тут низка фортець, що перебували під безпосередньою владою литовських князів.

Таким чином, уся Східна Україна в останній чверті XIV ст. була підкорена великому князю литовському. Цього блискучого результату було досягнуто за порівняно нетривалий час, без великого клопоту й особливої напруги. Населення без опору підкорялося великому князю литовському; колишні князі залишалися на своїх місцях, під зверхністю князів з нової династії, або їх легко усували, — надто слабкі вони були, щоб опиратися. Татарська орда, яка вважала ці землі своїми «улусами», була надто розладнана й ослаблена у другій половині XIV ст., щоб чинити серйозний опір. З 1360–1370-х рр. ми маємо звістку про конфлікти Литви з татарами, викликані, мабуть, цим рухом її в українські землі (перед тим Орда була навіть союзником Литви), але ці конфлікти не могли зупинити литовську окупацію. Татарські хани й потім вважали Східну Україну своїм улусом і претендували на данину; ці претензії іноді до деякої міри задовольнялися, іноді ж відбивалися збройною силою, та попри все не заважали фактичній окупації українських земель литовськими князями, втім, цілковито вже асимільованими, які перетворилися в українських князів литовської династії.

Значно більшого напруження вимагало від литовських князів утримання в їхніх руках західних земель України, і їм, кінець кінцем, не вдалося втримати їх під своєю владою — не вдалося зібрати у своїх руках усі українські землі.

Я вже згадав, що ще, мабуть, за життя Юрія-Болеслава між польським та угорським королями відбулася угода стосовно спільних дій у Галицько-Волинських землях. Одночасний їх похід у Галичину за першої звістки про смерть Юрія-Болеслава наводить на думку, що вже тоді між ними існувала угода з галицького питання. У будь-якому разі існування такої угоди між ними пізніше не підлягає сумніву, і якщо її не було укладено перед смертю Юрія-Болеслава, то це сталося трохи згодом. Це була династична комбінація подібно до компромісу 1214 р.; угорський король давав *carte blanche* [свободу дій] у Галицько-Волинських землях Польщі, що шукала реваншу

на сході після відречення від західних польських земель на користь Пруссії та Чехії. Польський король у разі відсутності в нього нащадка чоловічої статі обіцяв передати після себе польську корону угорській династії¹. У тому ж разі, якби у польського короля з'явилися нащадки-чоловіки, угорський король, який зберігав і надалі свої «історичні права» на Галичину, застеріг собі право отримати її від Польщі після сплати воєнних витрат. Внаслідок цієї угоди Казимир у своїй боротьбі за Галицько-Волинські землі знаходив більш-менш дієву підтримку в Угорщині; активним союзником його був також папа. Любарт же головним чином мав спиратися на місцеві, українські сили Волині: Ольгерд та інші литовські князі лише зрідка мали можливість прийти йому на допомогу, оскільки за всієї своєї надзвичайної екстенсивності Литовська держава була слабко організована не лише тоді, а й пізніше: численні різноплемінні землі, зібрані литовськими князями, не були сконцентровані в один потужний організм, і до сильних напружень ця державна організація не була здатна; притому до самого XV ст. її сили й увагу постійно відволікала боротьба з німецькими рицарськими орденами, які безнастанно спустошували литовські землі і прагнули до завоювання сусідніх литовських територій. У 1340–1350-х рр. допомогу Любарту надавали татари, але й їх час від часу схиляв на свій бік Казимир, а пізніше стосунки Орди та литовських князів і зовсім зіпсувалися. За таких умов розвивалася наполеглива й надзвичайно важлива за своїми наслідками, як початок окупації Польщею українських земель, боротьба за Галицько-Волинські землі.

Перший похід Казимира у 1340 р. не мав важливих наслідків: Дмитро Дедько, найстарший із галицьких бояр, що правив від імені Любарта Галичиною, закликав на допомогу татар, і Казимир, з огляду на загрозу татарського нашествия, уклавши угоду з Дедьком, мусив відмовитись від подальших претензій на Галичину. Проте він їх не облишив. Уже близько 1345 р. бачимо в руках Казимира західну галицьку окраїну — Сяноцьку землю, а у 1349 р., забезпечивши собі нейтралітет татар, він, зібравши значні сили, раптовим походом захопив Галичину й велику частину Волині. Любарт, щоправда, негайно оговтався, повернув собі Волинь і намагався відняти у Казимира Галичину; але тут польська окупація трималася стійкіше. Перемир'я 1352 р. залишило у фактичному володінні Казимира Галичину, в руках литовських князів Волинь, і, незважаючи на те що боротьба тривала після того ще чверть століття, доходячи іноді до дуже сильної напруги, тільки час від часу тій або тій стороні вдавалося посунути межу своєї окупації у той чи інший бік; у головних же рисах володіння сторін спору трималися стійко в межах, ви-

¹ Внаслідок цієї угоди після Казимира польським королем справді став Людовік з угорської (анжуйської) династії.

значених першим перемир'ям: Галичина із Холмщиною залишалася в окупації польсько-угорській, волинські землі — під владою Любарта.

Причину цієї невдачі Любарта в Галичині крім нерівності сил треба вбачати також у тому, що боярство, яке правило тут від імені Любарта, не користувалося популярністю. Казимир же з першою окупацією поставив конфіскаціями та репресіями послабити найбільш ревних противників Польщі і ввести нові елементи, у вигляді польських, німецьких та інших колоністів та землевласників, які мали всі причини сприяти польській окупації. Галичина залишилася під владою Польщі, Волинь — під владою Любарта.

До смерті Казимира (1370) Галичина перебувала у фактичному володінні Польщі. Оскільки в нього не було синів, то на підставі попередніх угод польська корона перейшла до угорського короля Людовіка, що об'єднав у своїх руках Угорщину і Польщу. Але оскільки й у Людовіка не було синів, а спадкоємність по жіночій лінії не була передбачена попередніми трактатами й зустрічала досить потужні перешкоди, то Людовік, не вважаючи польську корону цілком надійною, постарався забезпечити Угорщині володіння Галичиною і тому спочатку (у 1372 р.) віддав її у володіння своїй вірній людині, Владиславу, князеві опольському (з онімечених польських князів Силезії), як угорський лен, а потім перетворив на угорську провінцію й роздав в управління угорським намісникам (1379 р.). Але у 1387 р., влаштувавши шлюб королеви Ядвіги з Ягайлом, себто знайшовши нову точку опори проти Угорщини (яка до того ж була тоді у надзвичайно сумному становищі внаслідок внутрішніх смут), польський уряд спорядив похід і остаточно приєднав Галичину до Польщі¹.

Кінець кінцем, наполеглива боротьба Польщі з литовськими князями або, краще сказати, з українським населенням, що підтримувало цих князів у боротьбі з польською окупацією², була перервана цією несподіваною

¹ Угорщина опротестувала це порушення своїх прав, але більш енергійно виступити тоді була не в змозі. Питання про права на Галичину порушувалося на дипломатичних конференціях, та вирішення його відкладалось усе далі й далі, і врешті ця справа зовсім заглухла в середині XV ст., і лише коли було порушено питання про поділ Польщі у XVIII ст., вийшли на світ Божий знову ці історичні права Угорщини на Галичину та, як я згадував, стали приводом до приєднання її до Австрії, разом із сусідніми провінціями.

² Як я вже сказав, Любарт вів війну майже винятково силами своєї Волинської землі, себто місцевого українського населення, яке дуже стійко трималося Любарта й енергійно оборонялося від польської окупації (особливо вирізняються у наших небагатих джерелах дві облоги польсько-угорським військом Белза у 1352 та 1377 рр., коли його залоги виявили незвичайну стійкість і відвагу). Із притаманною литовським князям піддатливістю до слов'янської культури, Любарт дуже скоро підлаштувався до місцевого життя, і його правління було рівнозначно збереженню давніх суспільних і культурних відносин, тим-

династичною комбінацією, якій судилося справити надзвичайно важливий вплив на всю подальшу історію Східної Європи. Польський уряд, себто малопольські пани, що правили Польщею по смерті короля Людовіка, влаштували шлюб його спадкоємиці на польському троні, королеви Ядвіги, із сином і спадкоємцем Ольгерда на престолі Великого князівства Литовського, Ягайлом, і Ягайло, дуже зацікавлений надією об'єднати під своєю владою Литву і Польщу, для її здійснення дав згоду на цілу низку умов, поставлених йому польськими правителями. Між іншим, він обіцяв приєднати до Польщі на вічні часи землі великого князя литовського¹. У цьому сенсі він видав грамоту, 15 серпня 1385 р., у м. Креві (так звана Кревська унія), і після цього у 1386 р. відбувся його шлюб з Ядвігою.

На підставі Кревського акта усі землі Великого князівства Литовського, зокрема всі українські землі, мали перетворитися на польські провінції (не кажучи про Галичину, яку польські правителі самі безпосередньо приєднали до Польщі трохи пізніше), а саме Велике князівство Литовське як окремий політичний орган мало перестати існувати. Польська дипломатія одним розчерком пера набувала величезні простори, що перевищували територію самої Польської держави. Але цей триумф поки залишався лише на пергаменті, й реалізувати такі дипломатичні набутки часом буває значно важче, ніж досягти їх у трактатах. Так було і в цьому випадку.

Щоправда, князі, що володіли якими-небудь землями у межах Великого князівства Литовського, за наказом Ягайла без заперечень видавали грамоти, якими зобов'язувалися не тільки бути вірними Ягайлу, його королеві й дітям, а й належати (*adhaerere, pertinere*) до Польського королівства. Ягайло, займаючи польський престол, поєднував у своїй особі польського короля та литовського великого князя й цією єдністю покривав різницю між належністю до Польщі й до Великого князівства Литовського. Поки до фактичних відносин не вносились ніяких змін, кревське зобов'язання могло спокійно існувати. Але як тільки польські політики захотіли здійснити на ділі дещо з кревського акта, протест був неминучий, і виразником його став Вітовт, двоюрідний брат Ягайла, син убитого ним Кейстута Гедиміновича.

Вітовт спочатку добивався від Ягайла лише повернення батьківських володінь. Союз із хрестоносцями дав, однак, йому таку сильну зброю,

часом як польська окупація несла їм смерть під напливом польської шляхти й польського права. Через це боротьба мала глибоке народне значення.

¹ *Demum et am lagalo sepedictus dux promittit teras suas Litvaniae et Russiae coronae regni Poloniae perpetuo applicare.* [Цим великий князь Ягайло обіцяє свої землі Литві і Русі приєднати навечно до Польської Корони]. У наступних актах цей пункт висловлено виразніше й повніше.

що потім він іде далі у своїх вимогах. Він набуває позиції заступника Ягайла у керуванні Великим князівством (1392), зміцнює своє становище, а у 1398 р., під впливом роздратування, викликаного серед князів і бояр Вел. кн. Литовського претензіями краківського двору на деякі зовнішні ознаки залежності земель Вел. кн. Литовського від Польщі, проголошується «королем литовським і руським». Однак невдача, що спостигла його одразу після цього у великому поході на татар (1399), змушує його дещо обмежити свої плани. Він задовольнився визнанням за собою з боку Польщі титулу й значення великого князя Литви й Русі під номінальною зверхністю польського короля (1400), і лише перед смертю його знову було порушено питання про коронацію Вітовта королем і проголошення повної незалежності Литви від Польщі. Смерть Вітовта перервала і на цей раз ці плани. Але принаймні політична самостійність Великого князівства Литовського, знищена (звісно, суто теоретично) Кревським актом, була усім цим відновлена і стверджена трактатами (особливо Городельським актом 1413 року).

Кревське зобов'язання втратило значення. Велике князівство Литовське мало й надалі існувати цілком самостійно під владою окремого великого князя, за суто номінального чи морального супремату польського короля. Разом з тим утрачало будь-яке значення і надію на здійснення також зобов'язання, що містилося у Кревському акті, — приєднання до Польщі українських земель: Поділля, Волині, Київської та Чернігівської землі. Присяжні грамоти українських князів, видані із зобов'язанням належати до Польщі, залишалися єдиним результатом дипломатичного тріумфу Польщі.

Польський уряд не мирився з такою невдачею своїх планів. Згнітивши серце, робив він поступки Вітовту, але міцно тримав у пам'яті кревське зобов'язання, сподіваючися здійснити його за сприятливіших обставин. Майже на два сторіччя ця ідея стає керівною у польській політиці. Тому у самих трактатах, що утверджували політичну самостійність Великого князівства Литовського (навіть у трактаті 1413 р.), польські дипломати повторюють фразу про приєднання до Польщі земель Великого князівства Литовського — яка тепер, здавалось би, втратила значення¹. У міру можливості вони обставляють усілякими неясностями питання про перехід Великого князівства від одного великого князя до іншого і, мабуть, сподіваються, що рано чи пізно польському урядові вдасться улучити зручний момент і дійсно перетворити землі Великого князівства Литовського на польські провінції.

¹ Навпаки, у грамотах, одночасно із цими трактатами виданих литовською аристократією у 1401 та 1413 рр., які містили у собі обіцянку вірності польському королеві як сюзерену, про приєднання (так звану інкорпорацію) земель Великого князівства Литовського до Польщі немає ніяких згадок.

Здійснити цей план польський уряд сподівався вже у момент смерті Вітовта; для цього було пущено версію, що Вітовт, помираючи, заповів Велике князівство Ягайлові. Але питання про коронацію так роздратовало литовські правлячі кола, що про зведення Великого князівства на ступінь польської провінції не можна було й заікнутися. Великим князем було обрано брата Ягайла Свидригайла, і Ягайло мусив дати на цей вибір свою згоду. Услід за цим питання про Поділля (про яке я говоритиму далі) призвело до цілковитого розриву між Великим князівством Литовським і Польщею; почалася війна, і Свидригайло, який виявився дуже вразливим на пункті своєї політичної діяльності, і чути нічого не хотів про якісь компроміси й підкорення зверхності Польщі. Польський уряд, після безплідних спроб, наважився врешті зовсім позбутися Свидригайла і, користуючись невдоволенням литовської аристократії Свидригайлом за його симпатії до «руських» (білоруських та українських) елементів, підготував державний переворот (1432 р.). Але перетворитись на підданих Польського королівства не мали найменшого бажання й противники Свидригайла. Тому польський уряд мусив згодитись на вибір замість Свидригайла іншого великого князя та обмежитись лише надіями на поступливість свого ставленника. Литовські землі, повставши проти Свидригайла, проголосили князем брата Вітовта, Сигізмунда, і він був затверджений польським урядом у великокнязівському достоїнстві. Але білоруські та українські землі залишилися вірними Свидригайлу, і з їхньою допомогою останній кілька років боровся із Сигізмундом, намагаючись відновити свою владу над усім Великим князівством (1432–1435).

Поки Свидригайло тримався у землях Великого князівства, Сигізмунд мусив демонструвати всіляку поступливість стосовно польського уряду, що його підтримував, і слухняно підписував зобов'язання, які він йому диктував. Та це була вимушена покірливість, і з повним падінням Свидригайла (1438) Сигізмунд негайно піднімає голову, шукаючи опертя у закордонних союзах проти Польщі та її претензій. Він, утім, гине услід за цим від змови (1440), але на його місце великим князем було обрано молодшого сина Ягайла Казимира, і незалежне становище Литви при цьому підкреслюється ще виразніше: Казимир або, точніше, литовські правителі, що керували малолітнім князем, повністю розривають відносини з польським королем Владиславом, який хотів убачати в Казимірі лише свого намісника у Литві та самовільно тут розпоряджатися, і один час (1443) Литва стояла знов перед перспективою війни з Польщею.

Загибель Владислава, яка сталася незабаром (1444), давала Великому князівству Литовському чудову нагоду цілком і назавжди розірвати династичний зв'язок із Польщею. Але через ту двоїстість, яку загалом виявляла

стосовно Польщі литовська аристократія (про це я говоритиму далі), остання не наважилася на такий рішучий крок. Замість того, щоби вплинути на Казимира у сенсі відмови від усіляких прав на Польську Корону, литовські правителі після тривалих зволікань погодились на обрання Казимира польським королем, зв'язавши його лише різними обіцянками стосовно збереження литовської автономії і цілісності земель Великого князівства¹. Сподіваючись і надалі зберегти цілковитий вплив на свого вихованця, вони навіть не постаралися забезпечити повну самостійність Великого князівства Литовського обранням окремого великого князя. Скоро виявилось, наскільки це було помилкою з їхнього боку, позаяк поставлений між протилежними прагненнями польської і литовської політики Казимир не забарився вийти з-під впливу литовських кіл і рішуче схилився на бік Польщі. Користуючись своїм впливом у правлячих колах Литви, він не допускає і вибору окремого великого князя, до чого прагнули потім у Великому князівстві, і взагалі всіляко послаблює рішучу стосовно Польщі політику правлячого класу Великого князівства.

До самої смерті (1492) Казимир утримує в особистій унії, під своєю владою, Польщу і Велике князівство Литовське. Але далі особистої унії справа все-таки не йшла: Велике князівство залишається цілком окремою й самостійною державою, пов'язаною з Польщею виключно особою володаря, і, роздратовані непоступливістю польського уряду у питанні про спірні землі та у переговорах про нову формулу державних відносин Литви й Польщі², литовські правителі за будь-якої нагоди навмисне підкреслювали свою повну відокремленість від Польщі, хоча й не здатні були піти далі досить безневинного баламутства.

Зустрівши такі перешкоди у здійсненні своєї програми, вираженої у Кревському акті, польський уряд мусив, кінець кінцем, переконатися, що включення до складу Польщі Великого князівства Литовського у повному обсязі — мета надто далека. Не відмовляючись від неї, а тільки відкладаючи її здійснення до сприятливішого моменту, польські політики вирішили насамперед відібрати у Великого князівства Литовського землі, що здавна були предметом зазіхань Польщі, себто українські землі давньої Галицько-Волинської держави, яких їй не вдалося здобути у тривалій боротьбі за галицько-володимирський спадок: Волинь, Поділля та Берестейсько-Дорогичинську землю середнього Бугу³.

¹ Залишається неясним і спірним, чи дали такі зобов'язання литовським правителям і представники польського уряду.

² Литовські правителі хотіли виключити згадки, що існували у попередніх трактатах, про приєднання Литви до Польщі та супремат останньої.

³ Ця давня Дорогичинська земля, розширена на північ, — мабуть, колонізацією ятв'язьких земель, — носила згодом назву Підляшша, себто сусідньої з Польщею провінції.

Поділля було на короткий час, на початку XV ст., перетворене на польську провінцію Ягайлом; але Вітовт зажадав його назад. У момент смерті Вітовта польські шляхтичі Галичини і Поділля, що проникли сюди особливо під час щойно згаданого короткого панування Польщі на Поділлі, попередньо підготувавши змову, захопили столицю Поділля — Кам'янець і приєднали Подільську землю до Польщі. Саме це й призвело до розриву між Свидригайлом і Ягайлом. Ягайло, на наполягання Свидригайла, який затримав його у себе в полоні, дав розпорядження повернути Поділля великому князю литовському, але цей наказ не було виконано. Східного Поділля, у середній течії Південного Бугу, з містами Брацлавом та Вінницею, полякам, утім, не вдалося втримати у своїх руках: Свидригайло безпосередньо після того повернув його собі. Але західне Поділля, суміжне з Галичиною, де польська шляхта була вже досить численна, трималося Польщі, і Свидригайлові не вдалося відібрати його від поляків. У 1440-х рр. такий поділ встановлюється вже міцно: східне Поділля належить до Великого князівства Литовського, західне — до Польщі, хоча литовський уряд довго не мирився із цією втратою.

Підбадьорені захопленням Подільської землі, польські політики задумали скористатися розривом зі Свидригайлом, щоб заволодіти також і Волинню. Влітку 1431 р. Ягайло з великими силами вирушив туди і захопив залишений Свидригайлом Володимир. Та на облозі Луцька розбилися енергія й сили поляків, і їм довелося відмовитись від своїх зазіхань: укладаючи перемир'я зі Свидригайлом, вони застерегли для себе володіння західним Поділлям, але мусили зовсім змовчати про Волинь, і навіть потім, диктуючи різні умови Сигізмунду Кейстутовичу, не наважились вимагати від нього відречення від Волині. Та думки про її приєднання поляки все-таки не залишали. Коли Свидригайло, геть ослаблений, намагався як-небудь розбити союз Польщі із Сигізмундом, у перемовини з ним зайшла галицька шляхта, що у своїх інтересах і на свій страх і ризик особливо енергійно підтримувала плани приєднання до Польщі сусідніх українських земель (її справою було захоплення Поділля, і тепер вона посилено зайнялася Волинню). Вона обіцяла Свидригайлові підтримку проти Сигізмунда, і Свидригайло у своєму безвихідному становищі обіцяв за цю ціну передати Польщі Волинь, де він ще тримався. Польський уряд не визнав цієї умови, не бажаючи розривати із Сигізмундом, але, незважаючи на це, у польських колах дивились на Волинь як на близьку здобич і сподівалися по смерті Свидригайла заволодіти нею. Та Свидригайло, не одержавши з Польщі ніякої реальної підтримки, не вважав себе чимось зобов'язаним їй і перед смертю, вірний державній ідеї Великого князівства Литовського, передав Волинь не полякам, а ве-

ликому князю литовському (1452). Це викликало надзвичайне обурення у Польщі. Поляки навіть готувалися до походу на Волинь, але Казимир своїм впливом дещо остудив цей войовничий запал, і, кінець кінцем, взаємні претензії Литви й Польщі, зустрівшись, нейтралізувалися: Волинь залишилася за Великим князівством Литовським, західне Поділля — за Польщею.

Детальніше: «Історія України-Руси», т. IV, розд. 1—3.

Грушевський М. Окупація українсько-руських земель Польщею й Литвою / М. Грушевський // Історія України-Руси. — Т. IV: XIV—XVI віки — відносини політичні. — Львів: наклад Наукового товариства імені Шевченка, 1903. — С. 1—87.

Грушевський М. Українсько-руські землі під зверхністю Литви й Польщі в XV віці / М. Грушевський // Історія України-Руси. — Т. IV: XIV—XVI віки — відносини політичні. — Львів: наклад Наукового товариства імені Шевченка, 1903. — С. 156—282.

Грушевський М. Окупація українських земель Литвою й Польщею / М. Грушевський // Історія України-Руси. — Т. IV: XIV—XVI віки — відносини політичні. — 2-е видання, розширене. — Київ; Львів: Друкарня П. Барського, 1907. — С. 3—99.

Грушевський М. Українські землі під зверхністю Литви й Польщі — на переломі XIV—XV / М. Грушевський // Історія України-Руси. — Т. IV: XIV—XVI віки — відносини політичні. — 2-е видання, розширене. — Київ; Львів: Друкарня П. Барського, 1907. — С. 100—179.

Грушевський М. Українські землі під зверхністю Литви й Польщі від середини XV віка до початків XVI-го / М. Грушевський // Історія України-Руси. — Т. IV: XIV—XVI віки — відносини політичні. — 2-е видання, розширене. — Київ; Львів: Друкарня П. Барського, 1907. — С. 180—291.

ЗМІСТ

В. Кавунник. ІСТОРІЯ ВИДАННЯ «ОЧЕРКА» МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	V
Передмова до першого видання	1
Передмова до другого видання	2
Передмова до третього видання	6
Передмова до четвертого видання	7
I. Сучасна українська колонізація та її історичні зміни; географічні умови; український етнічний тип	8
II. Загальні риси української історії. Розселення українських племен ..	26
III. Культура й побут	38
IV. Торговельні зносини; початок державної організації; літописна традиція про початок Київської держави	47
V. Київська держава у IX та X ст. — процес утворення	60
VI. Київська держава в XI та XII ст. — процес розкладу	74
VII. Князівства-землі XI—XIII ст. Галицько-Волинська держава XIII—XIV ст.	84
VIII. Політичний і суспільний устрій, право та культура XI—XIII ст. ..	95
IX. Перехід українських земель під владу Великого князівства Литовського й Польщі (XIV—XV ст.)	113
X. Українські землі у XV—XVI ст.; збирання українських земель Польщею	125
XI. Суспільна й культурна еволюція. Привілейовані стани	140
XII. Селянство.	154
XIII. Міста. Релігійно-національний і культурний рух XVI—XVII ст. ..	165
XIV. Козацтво — його походження і розвиток	177
XV. Козацтво й козацькі війни до 1648 р.	189
XVI. Хмельниччина	207
XVII. Устрій і відносини, створені Хмельниччиною	225
XVIII. Події після смерті Хмельницького (1657—1663)	237
XIX. Смути 1660—1680 рр.	250
XX. Відносини кінця XVII ст.	263
XXI. Соціально-економічний процес у Східній Україні XVII—XVIII ст.	273

XXII. Повстання Мазепи й перше скасування гетьманства	285
XXIII. Останні гетьмани	298
XXIV. Ліквідація старого устрою Гетьманщини	309
XXV. Правобережна Україна	319
XXVI. Західна Україна	331
XXVII. Занепад національного й культурного життя у Східній Україні	349
XXVIII. Українське відродження в Росії	360
XXIX. Українське відродження в Австро-Угорщині	376
XXX. Сучасний стан українства в Австро-Угорщині	392
XXXI. Сучасний стан українства в Росії	413
XXXII. Останні десятиріччя	443
ДОДАТКИ	459
Грушевський М. Передмова до брошури «Українство в Росии, его запросы и нужды (глава из «Очерка истории украинского народа»)» – розділ XXXI. «Сучасний стан українства в Росії»	461
Листи з історії видання «Очерка» Михайла Грушевського	463
№ 1. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 22 травня 1903 року	463
№ 2. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 20 серпня (3 вересня) 1903 року	464
№ 3. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 18 вересня 1903 року	465
№ 4. Фрагмент листа Максима Славінського до Михайла Грушевського від 3 (16) жовтня 1903 року	466
№ 5. Фрагмент листа Максима Славінського до Михайла Грушевського від 17 листопада 1903 року	467
№ 6. Лист Михайла Грушевського до Максима Славінського від 6 (19) грудня 1903 року	468
№ 7. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 12 грудня 1903 року	469
№ 8. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 13 лютого 1904 року	470
№ 9. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 16 лютого 1904 року	471

№ 10. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 10 березня 1904 року	472
№ 11. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 19 березня 1904 року	473
№ 12. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 23 квітня 1904 року	474
№ 13. Лист Салтикова до Михайла Грушевського від 9 липня 1904 року	475
№ 14. Фрагмент листа Олександра Браудо до Михайла Грушевського від 2 вересня 1904 року	477
№ 15. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 14 вересня 1904 року	478
№ 16. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від [26 вересня 1904 року].	480
№ 17. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 13 жовтня 1904 року.	482
№ 18. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 21 жовтня 1904 року.	483
№ 19. Лист Н. Зандмана до Михайла Грушевського від 3 листопада 1904 року	484
№ 20. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 14 грудня 1904 року	485
№ 21. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського, січень 1905 року	487
№ 22. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 9 березня 1905 року	489
№ 23. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 13 березня 1905 року	490
№ 24. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського, червень 1905 року.	491
Рецензії на «Очерк» Михайла Грушевського	492
Павлов Н. Ученый труд г-на профессора Грушевского: Очерк истории украинского народа	492
Сторожев В. Проф. М.С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. СПб., 1906.	511
Проф. Мих. Грушевский. Украинство в России, его запросы и нужды. СПб., 1906 г.	507
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	514

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 22

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Серія «Монографічні історичні праці»

Редактор *Л. Веремієнко*
Художнє оформлення *С. Іванов*
Технічний редактор *І. Сімонова*
Коректор *О. Тростянчин*

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Ум. друк. арк. 46,0.
Обл.-вид. арк. 40,0. Тираж 5000 пр. Зам. 48-15

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПрАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас” КП ДАК “Укрвидавполіграфія”
79005 м. Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК 1110 від 08.11.2002 р.

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —

Т. 22 : Нарис історії українського народу /упор. І. Гирич, В. Кавунник. — 2015. — 568 с. — (Серія «Монографічні історичні праці»).

ISBN 978-966-603-223-5;

ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

У томі 22 Творів М. Грушевського у 50-ти томах уміщено в українському перекладі працю «Очерк истории украинского народа», яку історик опублікував у 1904 р. За життя автора книга була перевидана у 1906, 1911 і 1913 рр. «Очерк...» призначався для російськомовної української інтелігенції та росіян і знайомив з тисячолітньою історією українського народу від доісторичних часів і князівського періоду до доби новітнього українського відродження у ХІХ — на початку ХХ ст. Крім «Ілюстрованої історії України» — це єдина суцільна політична історія України від найдавніших часів до модерного часу. До тому увійшли «Додатки», які розкривають історію створення книжки та рецепцію суспільства на неї.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

УДК 94(477)

ББК 63.3(4УКР)